

Söğüt Çelebi Mehmed Camii Kütüphanesi: Banisi, Kuruluşu ve Dönemi İçin Anlamı*

Söğüt Çelebi Mehmed Mosque Library: Its Founder, Foundation, and Significance for the Period

İSA UĞURLU - NİMET İPEK

Sabancı Üniversitesi, Doktora Öğrencisi.
(isaugurlu@sabanciuniv.edu), ORCID: 0000-0003-1416-8915.

Sabancı Üniversitesi, Doktora Öğrencisi.
(nimet.ipek@sabanciuniv.edu), ORCID: 000-0002-2678-2747.

Geliş Tarihi: 30.04.2023. Kabul Tarihi: 10.05.2023.

“ ” Uğurlu, İsa ve Nimet İpek. “Söğüt Çelebi Mehmed Camii Kütüphanesi: Banisi, Kuruluşu ve Dönemi İçin Anlamı.” *Zemin*, s. 5 (2023): 132-159.
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8033498>

* Bu makale, Berat Açıl tarafından yürütülen ve TÜBİTAK 1002-Hızlı Destek Programı kapsamında desteklenen “İstanbul’un Kenarında Osmanlı’nın Merkezinde Bir Kütüphane: Söğüt Çelebi Mehmed Camii Kütüphanesinin Kuruluşu, Dönemi İçin Anlamı ve İçeriğinin Analizi” başlıklı ve 122K516 numaralı projenin ürünlerinden biridir. Makalenin yazım sürecini baştan sona takip eden proje yürütücüsü Berat Açıl’a ve projede araştırmacı olarak görev yapan Sami Arslan’a müteşekkirimiz. Ayrıca, makalenin yazım sürecine görüş ve fikirleriyle değerli katkılarda bulunan İsmail Erünsal ve Bilgin Aydın’a medyun-ı şükranımız. Bu süreçte, çalışmamızın konusu olan kütüphane ve Söğüt hakkında görüşlerine başvurduğumuz Ruhî Güler, Osman Nuri Solak ve Söğüt Kaymakamı Ömer Faruk Tuncer’e yardımları için teşekkür ederiz.

Özet: Bu makale, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Söğüt'te sultan veya devlet adamları tarafından değil de "halk"tan biri tarafından kurulan Çelebi Mehmed Camii Kütüphanesi'ni incelemektedir. Söz konusu kütüphane, halk/cemaat kütüphanesi özellikleri taşıdığından özgün bir örnek olarak Osmanlı kütüphaneleri ve kitap kültürü literatürüne bir katkı sağlayacak niteliktedir. Çalışma, halkın faydası için inşa edilen bu kütüphanenin bürokratik açıdan kuruluş aşamalarını, bu sürecin resmî yollardan yürütülmesinin arkasındaki sebepleri ve kütüphanenin devrin yerel ağları içerisinde konumunu tartışmaktadır. Bunu ise şimdiye kadar göz ardı edilen arşiv belgeleri ışığında ele almaktadır. Bu asıl amaçlara ilaveten söz konusu kütüphanenin kurucusu olan Hacı Ali Efendi ve mensubu olduğu aile hakkında ortaya çıkan malumat da bu makalede değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Söğüt, Câmi-i Kebîr, Hacı Alî Efendi, Osmanlı Kütüphaneleri, Osmanlı Kitap Kültürü.

Abstract: This article examines the Çelebi Mehmed Mosque Library, which was founded by an ordinary figure, rather than a sultan or statesman, in Söğüt in the second half of the nineteenth century. Since the library in question has the characteristics of a public/congregation library, it serves as an original example contributing to the literature on Ottoman libraries and book culture. This study discusses the bureaucratic stages of the library's foundation, which was built for the benefit of the public, the reasons behind the official execution of this process, and the position of the library within the local networks of the period. Yet, it deals with this in the light of hitherto neglected archival documents. In addition to these main purposes, this article evaluates emerging information regarding Hacı Ali Efendi, the founder of the said library, and his family.

Keywords: Söğüt, Câmi-i Kebîr, Hacı Alî Efendi, Ottoman Libraries, Ottoman Book Culture.

Bugüne kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan müstakil kütüphaneler hakkında yapılan çalışmalarda çoğunlukla padişahların, üst düzey devlet adamlarının ve yüksek dereceli ulemanın gerek İstanbul'da gerek taşrada kurdukları vakıf kütüphanelerine odaklanılmıştır.¹ Bu yörüngede sürdürülen çalışmalara, son yıllarda, kitap kültürü, koleksiyonlar ve koleksiyonerler ile kitabın dolaşımı bağlamında yeni bir soluk gelmiştir. Bu sayede, kütüphane çalışmalarında, vakıf kütüphanelerinin tespiti ve tanıtılmasına dayalı araştırmacılık ileri bir aşamaya vardırılmıştır. Geline nokta, kütüphaneyi oluşturan kitap koleksiyonlarına ve bilhassa kitabın kendisine yoğunlaşarak, diğer bir ifadeyle, araştırma konusu kütüphanenin ortaya çıkış sürecini kitabın taşıdığı mülkiyet kayıtlarına odaklanarak anlamaya çalışmak asıl amaçlardan biri hâline gelmiştir.² Ancak yeni araştırmaların, eldeki birincil kaynakların sunduğu imkâna bağlı olarak, daha çok İstanbul'da kurulan kütüphaneleri merkeze alarak sürdürüldüğünü ifade etmek gerekir.

Taşrada kurulan bir kütüphanenin ortaya çıkış sürecini bütün ayrıntılarıyla anlamlandırmak ne dereceye kadar mümkündür sorusu bu makalenin çıkış noktasıdır. Mevcut çalışmamızda on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kütahya Sancağı'na tabi Söğüt Kazası'nda kurulan bir kütüphanenin kuruluş sürecinin

1 Osmanlı kütüphaneleri üzerine yapılan çalışmaları takip etmek için, İsmail Erünsal'ın her baskıda kaynakçası güncellenen meşhur kitabının “bibliyografya” bölümüne müracaat edilmeli. Bkz. İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*, 3. bs. (İstanbul: Timaş, 2020). Bu kitabın yakınlarda çıkan İngilizce çevirisi için bkz. *A History of Ottoman Libraries* (Boston: Academic Studies Press, 2022).

2 Bu bağlamda yapılan bazı çalışmalar için bkz. *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Notları*, editör Berat Açıl (Ankara: Nobel, 2015). Bu kitap bazı değişiklikler yapılarak tekrar yayımlanmıştır: *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* (İstanbul: İLEM, 2020).; Tülay Artan, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'ne odaklanan projesinin ilk bulgularını yayımlamıştır: “On Sekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: Yazma Eser Koleksiyonları ve Koleksiyonerler Arasında Şehid Ali Paşa'nın Yeri,” *Müteferrika*, s. 58 (2020): 5-40. Söz konusu proje kapsamında düzenlenen sempozyumlarda sunulan çalışmaların derlendiği bir kitap da yakın zamanda çıkmıştır: *İtibar ve İhtiras: Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları*, haz. Tülay Artan ve Hatice Aynur (İstanbul: Dergâh, 2022). Sultan II. Bayezid'in kütüphanesinin Atüfi tarafından hazırlanan kataloğuna dayanılarak yapılan çalışma da Osmanlı kitap kültürü ve kütüphaneleri araştırmalarına önemli bir katkıdır: *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library: 1502/3-1503/4*, ed. Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar and Cornell Fleischer, vol. 1-2 (Leiden: Brill, 2019).

izini sürerek bu soruya ikna edici açıklamalar getirmeyi amaçlamaktayız. Söz konusu kütüphane, Söğüt'te bulunan ve Câmî-i Kebîr olarak bilinen Çelebi Sultan Mehmed Camii'nde imamlık vazifesini yürüten es-Seyyid el-Hâc Alî b. Ahmed tarafından vakfedilen 832 adet kitap ile bunların tamiri ve kütüphanenin tevliyeti için ayırdığı 3000 kuruşun vakfedilmesiyle 1276 (1859) senesinde kurulmuştur. Günümüze ulaşan *Vakfiye* ile resmî yazışmalar, imam efendinin ilim neşri ve umumun faydası için adı geçen caminin avlusunda bulunan mektep binasının üst katında kendi parasıyla bir kütüphane inşa edip kitapları oraya nakletmek, o güne kadar ise kitaplarını caminin içindeki dershanede koruma altında tutmak ve ayrıca kurulacak kütüphanenin mütevellisi olarak atanmak istediğini göstermektedir.³

Vakfiye'de dikkat çeken en önemli hususlardan biri vakfedilen kitapların aidiyeti meselesine dairdir. *Vakfiye*'den anlaşıldığı üzere, 693 adet kitabı bizzat Alî Efendi vakfetmiş, geri kalan 139 adet kitabı ise başka zatların terekesinden alarak kuracağı kütüphaneye vakfetmek istemiştir. Bizim bu çalışmadaki amacımız, Hacı Alî'nin düzenlediği *Kütüphane Vakfiyesi*'ne ve kütüphanenin kuruluşu için resmî kurumlarla yapılan yazışmalara odaklanarak, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında taşrada kurulan bir kütüphanenin kuruluş aşamalarını ortaya çıkarmaktır. Hacı Alî'nin kütüphane kurmak ve kuracağı kütüphanenin mütevellisi olarak atanmak için resmî mercilere başvurmak zorunda kalmasına yol açan sebepler, bir taşra kütüphanesinin kuruluş sürecinin resmî yazışmalar sayesinde ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınmasına da vesile olmuş görünmektedir. Bu nedenle, çalışmamızda bu sebepleri tartışarak söz konusu kütüphanenin kuruluş yönünden özgünlüğünü tespit etmemiz elzemdir. Bu asıl amaca ilaveten, farklı kişilere ait terekelerden alınarak vakfedildiği belirtilen kitapların

3 Söz konusu kütüphane ve vakfiyesine dikkat çeken ilk araştırmacı İsmail Erünsal'dır. Bkz. *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*, 2. bs. (İstanbul: Timaş, 2015): 280. *Vakfiye* için bkz. VGM, Defter 582/2, 540-541. Kütüphanenin kurulma sürecini gösteren resmî yazışmalar için bkz. BOA, C.MF. 144/7162/1-3. Söğüt Câmî-i Kebîr'inde bulunan kütüphanenin kurucusu, Halim Demiryürek'in "II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik" başlıklı doktora tezinde merhum İshak Paşa şeklinde verilmiştir. Hacı Alî Efendi'nin açtığı kütüphane ise Yenişehir'de Gazi Süleyman Paşa Medresesi'nde gösterilmiştir. Demiryürek'in kaynak olarak kullandığı 1316 (1900) yılı *Hüdevandigar Salnâmesi*'nde ilgili yerde satır aşağı kaydığı için, tüm kütüphanelerin mekânları ve kurucuları birer satır aşağısı ile eşleştirilmiştir. Bkz. *Hüdevandigar Vilâyeti Salnâmesi* (Bursa: Bursa Vilâyet Matbaası, 1316 [1900]), 442-443.

sahiplerine odaklanarak, söz konusu kitapların Söğüt'te sonlanan yolculuğunu anlamak bu çalışmanın tartışmak istediği ikinci husustur. Adı geçen vâkıfların kimliğine, memleketine, yaşadıkları döneme ve hayattayken Söğüt'te bulunup bulunmadıklarına dair ayrıntılar ortaya çıktıkça, bunların vakfettikleri kitapların Söğüt'te imamlıkla iştigal eden Hacı Alî'nin eline geçmesiyle neticelenen süreç kitabın dolaşımı bağlamında daha iyi anlaşılacaktır. Buna başlamadan önce ise, arşiv belgelerinden faydalanarak vâkıf Hacı Alî Efendi hakkında arşivlerde ortaya çıkan malumatı derlememiz gerekir.

İmam Hacı Alî Efendi

Kütüphane vâkıfı Hacı Alî Efendi'nin biyografisinin tesisi için yeterli bilgiler henüz ortaya çıkmış değildir. Bununla birlikte, kendisiyle ilgili bilgi kırıntılarını gerek kütüphanesi için hazırladığı vakfiyede gerek resmî yazışma ve belgelerde bulmak mümkündür. *Vakfiye*'de “es-Seyyid el-Hâc Alî b. Ahmed” olarak tanıtılması, onun Ahmed adlı birinin oğlu ve bir seyyid ailesine mensup olduğunu göstermektedir. Farklı vakıfları bulunan Hacı Alî Efendi'nin yine Söğüt'te Kavacık Mahallesi'nde⁴ inşa edip vakfettiği camiiin vakfiyesinde ise anne adı Ayşe Şerîfe Kadın olarak geçer.⁵ Söğüt'te Câmî-i Kebîr⁶ imamı olması, onun iyi eğitilmiş biri, “el-Hâc” unvanı ise hac farızasını eda edebilecek kadar varlıklı olduğuna işaret etmektedir. Onun ne zaman doğduğu şimdilik meçhuldür. Ayrıca hangi tarihten itibaren söz konusu camide imamlık yaptığı bilinmemektedir.

Bununla birlikte, Esat Sami Çiçekler'in yakın zamanda tamamladığı yüksek lisans tezinde kullandığı para vakfı defteri⁷ sayesinde Hacı Alî Efendi'nin 1831 ve

4 Kavacık Mahallesi, Hüdavendigâr Sancağı'nın Söğüt Kazası sınırları içerisinde görünmektedir. Bkz. *Osmanlı Yer Adları II: Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadiriye Eyaletleri 1530-1556: Şam ve Halep Dahil*, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ (Ankara: Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2013): 806. Ayrıca bkz. https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/elektronik-yayinlar/anadolu_halep_yer_adlari.pdf (erişim 27 Ocak 2023).

5 VGM Defter 582.54, 391.

6 Günümüzdeki adı ile Söğüt Ulu Camii veya Söğüt Çelebi Mehmed Camii adıyla bilinen cami, arşiv vesikalarında Câmî-i Kebîr şeklinde geçmektedir.

7 Ev.d. 22212 numarada kayıtlı defter, 1288 (1872) tarihinde merkezden atanan bir komisyon tarafından Söğüt'te mevcut sekiz para vakfının incelenmesi neticesinde oluşturulmuştur.

1838 tarihlerinde Câmî-i Kebîr'de imam olarak hizmet verdiği ortaya çıkmıştır.⁸ 1859 tarihli *Kütüphanane Vakfiyesi* ve 1860 tarihli resmî yazışmalar onun o tarihte hâlen bu camide imam olduğunu gösterdiğine göre, en azından 1831'den itibaren kesintisiz bir şekilde burada imam olduğu söylenebilir. Alî Efendi'nin vefat ettiği tarihi bilmesek de ölüncüye kadar Câmî-i Kebîr'de imamlık yaptığını düşünebiliriz.⁹ Mart 1288 (Mart 1872) tarihli bir vakıf defterinde "merhum" olarak anıldığına göre, bu tarihten önce vefat ettiği kesindir. Söz konusu defterde, gerek Câmî-i Kebîr imametinin gerekse Alî Efendi'nin kurduğu kütüphane vakfı tevliyetinin, ölümünden sonra oğlu Hacı Hasîb Efendi'ye geçtiği de açıkça belirtilmiştir.¹⁰

Bugün Osmanlı Arşivi ile Vakıflar Arşivi'nde bulunan birkaç belge, Hacı Alî Efendi ve ailesinin servet birikimi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bunların ilki, Vakıflar Arşivi'nde bulunan 23 Zilkade 1273 (5 Temmuz 1857) tarihli bir *Vakfiye* suretidir.¹¹ Söz konusu vakfiye, Hacı Alî Efendi hakkında elimizdeki en erken tarihli kayıt olduğundan ayrıca dikkate değerdir. *Vakfiye*'den anlaşıldığı üzere, Hacı Alî Efendi, Kavacık Mahallesi'nde bulunan arsası üzerine bir mescit inşa edip alt katına mektep yaptırmıştır. Mescit için farz ve sünnet namazların kaldırılmasını, mektep için ise Müslüman çocuklarına *Kur'ân* öğretimini şart koşturmuştur. Bu vakfına gelir getirmesi için yine Kavacık Mahallesi'ndeki beş adet dükkânın gelirini vakfetmiştir. İcarelerinden elde edilecek miktardan yıllık 150 kuruşunun mescidin imamına, yıllık 150 kuruşunun mektebin muallimine ve yıllık 20 kuruşunun mektebin mualliminin halifesine aktarılmasını istemiştir. Yıllık 200 kuruşu ise Ramazan aylarında hatim indirmeleri için Kavacık Mahal-

⁸ Bkz. Esat Sami Çiçekler, "Osmanlı Dönemi Para Vakıfları: Söğüt Kasabası Örneği," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2020), 19.

⁹ "Câmî-i Kebîr tevliyetini bilâ-berât ..." başlıklı şikâyette kendisinden Câmî-i Kebîr'de sürdürmekte olduğu tevliyetin berâtı istendiğinde "var" demesine rağmen daha sonra bu berâtı ibraz edememesi neticesinde cevaben "tevliyet-i mezkûreye âbâ vü ecdâdından berü mutasarrıf olduğumuzu" ifade edilmektedir. BOA, MVL. 601/29/02.

¹⁰ "Meşrûta-i vakf Çelebi Sultân Mehmed Câmî-i şerîfinde müteveffâ el-Hâc Alî Efendinin vaz' eylediği kütüplerin ta'mîr ve termîmine nemâsının sülûsâmı [2/3] ve sülûsü [1/3] dahi mütevellîsin kendin[den] sonra tevliyeti evlâd ve evlâd-ı evlâda meşrûta olmağla mûmâ-ileyh Hâcî Alî Efendi vefâtından sonra sulbü oğlu ve câmî-i şerîf imâmı el-Hâc Hasîb Efendi bi'l-meşrûtiyye uhdesinde olduğu..." Çiçekler, "Osmanlı Dönemi Para Vakıfları," 103. Söz konusu vakıf defteri Osmanlı Arşivi'nde EV. d. 22212 numarada kayıtlıdır.

¹¹ VGM, Defter 582/54, 391.

lesi'ndeki mescit, Câmi-i Kebîr ve Câmi-i Evsat ile Çimenlik Mahallesi'ndeki camide bulunan hafız efendilere vakfetmiştir. Bu vakıfların mütevellisi olarak kendisinin atanmasını da şart koşmuştur. Bu vakfiyenin Hacı Alî Efendi'nin biyografisine yaptığı önemli katkılardan biri, yukarıda da belirtildiği gibi, ilk defa olarak babasını Ahmed Efendi, annesini ise Ayşe Şerîfe olarak tanıtmasıdır.

Hacı Alî Efendi ve ailesinin servet birikimi hakkında fikir edinebileceğimiz diğer bir birincil kaynak, 12 Mart 1288 (24 Mart 1872) tarihli bir defter olup Esat Sami Çiçekler tarafından da kullanılmıştır.¹² Bu defterin araştırmamıza yaptığı önemli katkılardan biri, 5 Temmuz 1857 tarihli *Vakfiye*'de bahsi geçen dükkânların 1872 yılındaki durumu hakkında verdiği detaylı malumattır. Buna göre, Hacı Alî Efendi gelirini "Kavacık Mahallesi'nde kâin mescid-i şerîfin ta'mîr ve termîmine ve imâm ve mektep hocalarına" şart koştuğu en az dört dükkân ve bir mağazayı 1270 (1853-54) senesinde vakfetmiştir. Tamamı Yoğurt Pazarı'nda bulunan bu dükkânların dikici, boyacı, demirci ve tabakçı esnafı tarafından kiralandığı ve hepsinin "cüz'î ta'mîre muhtaç" olduğu defterde belirtilmiştir. Dahası, Kavacık Mahallesi'ndeki bu mescidin Hacı Alî tarafından bina edildiği bilgisi de kayıtlara geçirilmiştir.¹³ 1857 tarihli *Vakfiye* sureti ile 1872 tarihli defterin karşılaştırılmasından ortaya çıktığı üzere, Hacı Alî b. Ahmed'in uhdesindeki vakıflardan bir tanesi, gelirini Kavacık Mahallesi'ndeki mescidin tamiri ile imam ve mektep hocalarına ayırdığı dükkânlar vakfidir. O, bu vakfın bünyesindeki dükkânları 1853-54'te vakfetmiş ve 1857'de vakfiyesini hazırlamıştır. 1872'ye geldiğinde bu vakıf hâlâ ayaktadır ama dükkânlar cüz'î tamire muhtaçtır.

Çiçekler'in kullandığı 24 Mart 1872 tarihli defter, Hacı Alî Efendi'nin kız kardeşi olduğunu düşündüğümüz Hatîce Hatun bt. Ahmed'in de yüklü bir servete malik olduğunu göstermektedir. Buna göre Hatîce Hatun, tamamı Çınar Çeşmesi kurbunda bulunan dokuz adet dükkânın gelirini "Balaban Mescidi¹⁴ ta'mîrine ve Gencer Köprüsü'ne ve mescid-i mezkûr ile Câmi-i Kebîr çeşmelerine ve câmi-i mezkûr revgan-ı şem' ve îkâdına" sarf edilmesini şart koşarak 1236 (1820-21) senesinde vakfetmiştir. Üç bakkal, iki pazarcı ve birer attar, saraç, dikici ve berber dükkânından oluşan bu mevkufatın tamamınının

12 Söz konusu defter Osmanlı Arşivi'nde EV. 34312'de kayıtlıdır.

13 Defterin ilgili bölümünün sureti için bkz. Çiçekler, "Osmanlı Dönemi Para Vakıfları," 112.

14 Balaban Mahallesi ve Mescidi günümüzde Bilecik iline bağlı Söğüt ilçesi sınırları içinde bulunmaktadır.

Mart 1288'e (Mart 1872) gelindiğinde "cüz'î ta'mîre muhtaç" olduğu belirtilir.¹⁵ Hatîce Hatun'a ait bu vakfın mütevellisinin de kütüphane vakfının kurulduğu 1276 (1859-60) senesinde Hacı Alî Efendi olması kuvvetle muhtemeldir, çünkü 1288 (1872) tarihli defterde dükkânların mütevellisinin İmam Alî Efendi'nin oğlu Hacı Hasîb Efendi olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bu örnekten anlaşıldığı üzere vakfın tevliyeti babadan oğula, yani Alî Efendi'den oğlu Hasîb Efendi'ye geçmiştir. Tevliyeti Hacı Alî Efendi'den Hacı Hasîb Efendi'ye geçen diğer bir vakıf ise Çelebi Ağa tarafından geliri fukaraya "it'âm-ı ta'âmiye" olarak şart koşulan biri bakkal ikisi berber toplam üç adet dükkânın vakfidir.¹⁶

Hacı Alî Efendi'yi tanımamıza katkıda bulunan diğer bir vesika, hakkındaki şikayetler neticesinde 17 Zilhicce 1276 (6 Temmuz 1860) tarihinde, Meclîs-i Vâlâ tarafından görevlendirilen müfettiş Osmân Ferîd'in Söğüt'e giderek yaptığı soruşturma neticesinde hazırladığı rapordur.¹⁷ Bu rapor sayesinde Hacı Alî Efendi'nin kişisel ve toplumsal münasebetleri ile Söğüt eşrafı ve devlet memurları ile olan mücadelesine dair bazı ayrıntılar gün yüzüne çıkmıştır.

Söz konusu raporda, öncelikle, Hacı Alî Efendi'nin uzun zamandan beri Câmî-i Kebîr'de imam olduğu, "imâmı olduğu câmî-i şerîfde öteden beri hatimle terâvîh namâzı kıldırır" ifadesiyle teyit edilmektedir. İkinci olarak, onun, hakkında malumat verilmeyen bir medresede hoca olarak ders verdiği ya da oranın mütevellisi olduğu, bir iltizam ihalesine giren Hacı Alî Ağa'yı ihaleden vazgeçirmek için "sen kirâhâne iltizâmından gerü durmaz isen ne ben medresede ve ne de sen dükkânda oturabiliriz"¹⁸ şeklindeki sözlerinden anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, keyfiyeti şimdilik meçhul olsa da kendisinin adını bilmediğimiz bir medrese ile ilişkisi bulunduğu anlaşılmaktadır. Rapor, Hacı Alî Efendi'nin imamlık ve hocalık dışında üçüncü bir faaliyet olarak şeyhlikle meşgul olduğunu göstermektedir. Şeriatı tahkir ettiğine dair ithama verdiği cevabı rapor eden Müfettiş Osmân Ferîd'in "kendisi hem şeyh ve hem hâce olduğundan lisânından bu makûle türrehât sudûru me'mûl olmadığı" şeklindeki izahatı bu hakikatin delilidir. Böyle olmakla birlikte hangi tarikat veya tarikatlardan şeyhlik icazeti aldığını bilmemiz şimdilik mümkün değildir.

¹⁵ İlgili bölümün sureti için bkz. Çiçekler, "Osmanlı Dönemi Para Vakıfları," 111-112.

¹⁶ Sureti için bkz. Çiçekler, "Osmanlı Dönemi Para Vakıfları," 112.

¹⁷ BOA. MVL. 601/29/02.

¹⁸ BOA. MVL. 601/29/02.

Hacı Alî Efendi'nin 1831'den beri aralıksız bir şekilde Câmî-i Kebîr'de imam olarak hizmet verme ihtimalinin kuvvetli olduğuna yukarıda temas edilmişti. Osmân Ferîd'in raporu, 1860 yılına gelindiğinde Hacı Alî Efendi'nin artık iyice yaşlandığını ve bu nedenle sabah namazını geç vakitte kıldırıldığını kaydetmektedir. Hacı Alî'nin yaşlılığına dair diğer bir delil ise Câmî-i Kebîr tevliyetini elinde bulundurmasına yönelik itirazların ortaya çıkardığı durumdan anlaşılmaktadır. Kendisinden Câmî-i Kebîr Vakfı'nda sürdürmekte olduğu tevliyetin beratı istendiğinde, "var deyip muahharan buna dair bir şey ibrâz etmeyerek tevliyet-i mezkûreye âbâ vü ecdâdından berü mutasarrıf olageldiğini" beyan etmiştir.¹⁹ Bu ifadeler, Câmî-i Kebîr vakfındaki tevliyeti kendisine babası Ahmed Efendi'den geçtiği kanıtlamaktadır.

Teftiş raporu, Hacı Alî Efendi hakkındaki en ciddi şikâyetlerin, onun Söğüt eşrafı ve devlet memurlarıyla olan mücadelesiyle alakalı olduğunu göstermektedir. İbrâhîm Sârım Paşa'nın Bursa valiliği sırasında (1849-1851) Hacı Alî Efendi, Söğüt kazası müdürü Kudsî Ağa ve Kâtib Hacı Abdullâh başta olmak üzere azalar ve saireden yetmiş-seksen kişiyi Bursa'ya şikâyet etmiş, neticede haksız çıkmış ve beş-on gün hapis yatmıştır. Memleket işlerine karışmaması gerektiğine dair tembihlerden sonra serbest bırakılmıştır. Buna rağmen, 1860'a gelindiğinde hâlâ umûr-ı memlekete müdahil olmakla suçlanmaktadır. Bu suçlamaların bir kısmı aşağıda görüleceği üzere Söğüt kaza meclisi, bir kısmı ise mahkemenin işleyişine müdahale ettiğine dairdir.

1. Söğüt Kazası Meclisi azalarından Edhem Efendi ve sair beş on kişiyi kendisine tâbi kılıp aza meclisini dağıtmakla itham edilmiştir. Hacı Alî bu iddiayı reddetmiş ama sadece Kâtib Hacı Abdullâh Efendi'nin azledilmesi için çalıştığını kabul etmiştir.

2. Kendisini Aza Meclisi'ne kabul ettirmek için meclis üyelerinin cezayı gerektiren suçlar işlediklerine dair köylere mühürlemeleri üzere beyaz kâğıtlar gönderdiği iddia edilmiştir. Müfettiş Osmân Ferîd, Hacı Alî Efendi'nin davranış ve konuşmasından memleket işlerine müdahil olmaya istekli olduğunu ama köylere mühürlenmesi için kâğıt gönderdiğine dair ortada kanıt olmadığını belirtmiştir.

3. Câmî-i Kebîr vakıflarından iki yıl boyunca 11 bin kuruş harcama yaptığı ve kalan parayı da harcaacağına yönelik meclis azaları şikâyette bulunmuş ve etkili bir soruşturma yapılmazsa Hacı Alî Efendi'nin meclis azalarının aleyhine

19 BOA. MVL. 601/29/02.

fitne ve ihtilal çıkaracağını iddia etmişlerdir. Müfettiş Osmân Ferîd ise bu iddiaların yersiz olduğunu rapor etmiştir.

4. Halkın ihtiyacı için yapılan bir çeşmenin su yolunu zorla Hacı Süleymân Efendi'nin arazisinden geçirmek istediği, suyun kendi avlusundan geçirilmesini istemeyen Hacı Süleymân'ın aleyhine olarak kadın ve erkek ahaliyi toplayıp mahkemeye saldırttığı iddia edilmiştir. Hacı Alî, ahalinin suya muhtaç oldukları için kendi isteğiyle mahkemeye gittiğini söylemişse de Müfettiş Osmân Ferîd onun bu işte parmağı olduğuna ikna olmuştur.

5. Vakıf malı olduğu belirtilen bir dutluğu kiraladığı Larzi'nin, dutluğun sınırlarının muayyen olmaması nedeniyle mahkemeye başvurması üzerine Hacı Alî'nin "benim huzurum dururken niçün mahkemeye gittin" diyerek onu tahkir ettiği ve mahkeme kapısına dikilip nara atarak halkı galeyana getirmek istediği iddia edilmiştir. Müfettişin bu konu hakkında gizlice görüştüğü Larzi böyle bir muameleye maruz kalmadığını ifade etmiştir.

6. İki farklı tereke davasına müdahale ederek mahkemenin işini yapmasına engel olduğu iddia edilmiştir. Birincisinde dava gereği yemin eden bir kadını tehdit ederek yemininden vazgeçirdiği, ikincisinde ise bir müteveffanın terekesini naibe haber vermeden kendisinin taksim etmeye kalkıştığı öne sürülmüştür. Müfettiş Osmân Ferîd iki iddiamın doğru olduğuna kanidir.

Şikâyetlere konu olan bu ithamlar Hacı Alî Efendi'nin Söğüt eşrafı ve devleti temsilen orada bulunan idarecilerle olan gerilimli ilişkisini yansıtmaktadır. O, Müfettiş Osmân Ferîd'in teşhis ettiği gibi, memleket işlerine müdahale etmekten geri durmayan bir karaktere sahiptir. Bunu yaparken, resmî kurum ve şahsiyetlere karşı ahali üzerindeki nüfuzunu kullanıp onları galeyana getirmekten çekinmemektedir. Ancak, bu madalyonun bir yüzüdür. Madalyonun diğer yüzüne bakıldığında, dedesi ve babasından miras kalan Câmî-i Kebîr imamlığını ve bu camiye müteallik vakıfların tevliyetini uzun yıllar elinde tutan ve bu görevleri oğlu Hacı Hasîb Efendi'ye bırakan iyi eğitilmiş, büyük servet ve nüfuz sahibi bir profille karşılaşmaktayız. Bu ailenin Câmî-i Kebîr vasıtasıyla Söğüt'te ortaya çıkan nüfuzunun bir sebebi de seyyidlik iddiasında bulunmalarıyla alakalı olmalıdır. Ailenin servet birikimine ise ayrı bir pencere açmak gerekir. Baba-oğulun "el-Hâc" olarak anılması, Hacı Alî Efendi'nin yüzlerce kitap ve beş adet ticari işletmenin, kız kardeşi Hatîce Hatun'un ise dokuz adet dükkânın sahibi olması, bu ailenin yüklü servet birikiminin göstergesidir. Göz ardı edilmemesi gereken

diğer bir husus ise, bu ailenin başta Câmî-i Kebîr olmak üzere Söğüt'te bulunan belli başlı bazı mescit, köprü ve çeşme gibi vakıf eserlerini ihya edip ayakta tutmak ve ilim ehline maaş sağlamak için sahip olduğu bazı dükkânların gelirini vakfettiğidir. Hacı Alî Efendi'nin Kavacık Mahallesi'nde mescit inşa edip tamiratı için beş adet dükkân vakfetmesi bu bağlamda bir kez daha hatırlanmalıdır. Hacı Alî Efendi ve ailesinin sahip olduğu servet, geliri vakfedilebilen taşınmazlarla sınırlı olmasa gerekir. Mevkuf dükkânların geliri Söğüt'teki vakıf eserlerine ve ilim ehline ayrıldığına göre, ailenin ihtiyaçları gözetilerek vakfedilmeyen mülklerin olduğu da açıktır. Nitekim, Hacı Hasîb Efendi babasının kütüphanenin devamı için vakfettiği 3000 kuruşa mutasarrıf olmak için sahip olduğu "aşağı bahçe"yi rehin olarak kütüphane vakfına vermiştir.²⁰

Resmî Yazışmalar Çerçevesinde Kütüphanenin Kuruluş Süreci

Bugün Osmanlı Arşivi'nde bulunan birkaç resmî yazışma ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde korunan bir *Vakfiye Sureti*, bize Söğüt Çelebi Mehmed Camii Kütüphanesi'nin kuruluş sürecini anlama imkânını sunmaktadır. Söz konusu evrak incelendiğinde, Alî Efendi'nin elindeki kitapları vakfedip 10 Safer 1276 (8 Eylül 1859) tarihli *Vakfiye*'yle kayıt altına aldığı ortaya çıkmaktadır. Alî Efendi, hazırlanan *Vakfiye*'de kendisine ait 693 cilt kitabı asaleten, başkalarının sülüs malından olan 136 cilt kitabı vesâyeten ve yine başkasına ait 3 cilt kitabı vekâleten vakfettiğini belirttikten sonra şartlarını sıralar: Söz konusu 832 cilt kitabın konulacağı kütüphane binası, Câmî-i Kebîr'in avlusunda bulunan mektebin üst katına Alî Efendi tarafından inşa edilecektir fakat kütüphane binası tamamlanana kadar kitaplar cami içindeki dershanede bulunan odada muhafaza edilecektir. Kitaplar, odada olsun kütüphanede olsun, kuvvetli bir rehin veya teminat (*rehn-i kavî*) verilmedikçe asla dışarı çıkarılmayacak, okuyucu onları buldukları yerde mütalaa veya istinsah edecektir. Kütüphanenin mütevellisi ve hâfız-ı kütübünün maaşına ve gerektiğinde kitapların tamirine harcanmak üzere vakfedilen 3000 kuruş yıllık %15 faiz oranıyla işletilecek (*onu on bir buçuk hesâbı üzre 'alâ bakiyye-ti'l-helâl istirbâh olunup*) ve elde edilen faiz gelirinin üçte biriyle müteveli ile hâfız-ı kütübün maaşı ödenecek, üçte ikisi ise kütüphane ve kitapların icap eden tamir ve termîmine ayrılacaktır. Elde edilen yıllık faiz gelirinden bütün harcamalar çıktıktan sonra fazla kalırsa, bu fazlalık anaparaya ilave edilerek bu şekilde tekrar

20 Bkz. Çiçekler, "Osmanlı Dönemi Para Vakıfları," 61.

%15 faiz oranıyla işletilecektir. Vakfın mütevellisi, hayatta olduğu sürece Hacı Ali Efendi olacak, onun ölümüyle tevliyet erkek evladı tarafından devam eden soyunun en salih ve en reşit erkeğinin hakkı olacaktır. Nesli tükendiği takdirde, kütüphanenin mütevellisi Câmî-i Kebîr'in imamı ve müezzini olacak, nazırlık görevini ise Söğüt kazasının naibi, müdürü, azaları ve önde gelen simaları ifa edecektir. Son olarak ise, vâkıfın belirlediği bu şartlar değiştirilmeyecek ve vakıf başka bir şekilde sokulmayacaktır.²¹

İmam Hacı Ali Efendi'nin vakfiyeyi hazırladıktan sonra, kütüphaneyi kurmak için resmî yazışmalara başladığı ve ilk dilekçeyi Söğüt Kazası naibi es-Seyyid el-Hâc Mehmed Sâlih Rüşdî'ye arz ettiği anlaşılmaktadır.²² Bu dilekçenin bürokratik hiyerarşiye uygun olarak daireler arasındaki dolaşımı esnasında her dairenin şerhi arızaya derkenar edilmiştir. Söz konusu dilekçede Ali Efendi, Kütahya Sancağı'na tabi Söğüt Kazası'nda bulunan ve Çelebi Mehmed tarafından bina edilen caminin avlusundaki mektebin üst katında inşasına başlanan kütüphaneye koymak üzere topladığı kitapları vakfetmek istediğini dile getirmektedir. Bunun için de vakfın mütevelliliğinin ve kitapların hâfız-ı kütüblüğünün kendisine verilmesini şart koşmakta ve gerekli beratların verilmesini talep etmektedir. Bu istid'â daireler arasında dolaşırken, her dairede yetkili memurun görüşü derkenar edilerek bir üst makama gönderilmiştir.

Söğüt kazası naibi Mehmed Sâlih Rüşdî dilekçeyi, bir üst makam olan Kütahya Evkâf Müdürlüğüne bilinmeyen bir tarihte ulaştırmıştır. Akabinde Kütahya Evkâf Müdürü İbrâhîm Halîl b. Rızâ ise kendi görüşünü ekleyerek dilekçeyi 11 Cemâziyelâhir 1276'da (5 Ocak 1860) Sancak İdare Meclisine yönlendirmiştir. İbrâhîm Halîl b. Rızâ'nın, dilekçeyi üst makam olan Sancak İdare Meclisine arz ederken eklediği notlarda öncelikle durum özetle açıklanmaktadır. Buna göre,

21 Vakfiyenin tamamı ve zikredilen özel şartlar için bkz. VGM, Defter 582/2, s. 540-541.

22 İlk başvurunun Söğüt kazası naibine yapıldığı, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Müfettişi Seyyid Mehmed Saîd'in 1 Receb 1276 (24 Ocak 1860) tarihli raporunda geçen "işbu sene-i mübâreke Saferü'l-hayrının onuncu günü târihiyle müverraha Söğüt kazası nâibi es-Seyyid el-Hâc Mehmed Sâlih Rüşdî Efendi'nin imzâ ve mutâbık hâtemini hâviye bir kıt'a vakfiyesine nazar olundukda" ifadelerinden anlaşılmaktadır. Söğüt kazası naibinin mühürlendiği orijinal vakfiyeyi kendisine sunulan dilekçeye ilâştirerek bir üst makama arz ettiği anlaşılmaktadır. İmam el-Hâc Ali b. Mehmed imzalı elimizdeki tek dilekçenin tarihi belli olmamakla birlikte vakfiyenin tamamlandığı 10 Safer'de kaza naibine arz edilmesi muhtemeldir. Söz konusu dilekçe ve rapor için bkz. BOA, C.MF. 144/7162/2/1.

mektebin fevkinde inşasına başlanan kütüphane için tevliyet ve hâfız-ı kütüblük cihetlerinin verilmesi şartıyla İmam Alî Efendi sekiz yüz küsur cilt kitabını vakfetmektedir. Böylece, vâkıfın bilgin bir âlim olduğu ve çokça övülen bir iş olan ilim neşri ile iştigal ettiği dile getirilmiş ve nihai olarak onun talep ettiği beratın verilmesi arzıyla dilekçe Sancak İdare Meclisine sunulmuştur.²³

Kütahya kaymakamı, hâkimi, müftüsü, mal müdürü ile kâtip ve yedi azadan oluşan Sancak İdare Meclisi, söz konusu dilekçeyi görüştükten sonra meclisin mazbatasını ekleyerek 15 Cemâziyelâhir 1276'da (9 Ocak 1860) Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretinin olurlarına havale etmiştir. Sancak İdare Meclisinin arızasında, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine bağlı Çelebi Mehmed Vakfına ait olup Kütahya sancağına tabi Söğüt kasabasında bulunan caminin avlusundaki mektebin üst katında inşasına başlanan kütüphaneye, Hacı Alî Efendi'nin kitaplarının konulmasını ve söz konusu kütüphanenin mütevelliliğinin ve hâfız-ı kütüblüğünün kendisine verilmesini şart koşmakta olduğu dile getirilmektedir. Ayrıca bu vazifelerin verildiğine dair bir berat talep ettiği de eklenmiştir. Bu kısımda, Hacı Alî Efendi Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine sekiz yüz küsur cilt kitabın vâkıfı, cami imamı, her açıdan hürmete şayan bir iş olarak dinî ilimlerin neşri ile meşgul bir kimse olarak tanıtılarak taleplerinin kabulü noktasında ayrıcalıklı konumu vurgulanır. Kütahya Sancak İdare Meclisinden çıkan arıza 24 Cemâziyelâhir 1276'da (18 Ocak 1860) Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Muhâsebesine ulaşmıştır.²⁴ Orada ise, 25 Cemâziyelâhir 1276'da (19 Ocak 1860) dilekçenin içeriği değerlendirildikten sonra dilekçe bir üst makam olan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Müfettişliğine sunulmuştur. Kolaylıkla anlaşılacağı üzere, bir gün gibi kısa bir sürede belge işleme konmuş, kontrol edilmiş ve Evkâf Müfettişliğine sunulmuştur.

Evkâf Muhâsebesinin Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişi'ne sunulmak üzere dilekçenin sağ üst tarafına derkenar ettiği değerlendirme büyük bir önemi haizdir. Burada öncelikle Hacı Alî Efendi'nin talebi özetlenmektedir. Kütüphane vakfı ile vakfın tevliyet ve vakfiyesine dair incelemeler neticesinde, ihdas edilmek istenen vakıf hakkında daha önce düzenlenen bir kaydın olmadığı bildirilmiş, bu nedenle bir sorun olmadığı belirtilmiştir. Dilekçeyle birlikte sunulan vakfiyenin içeriğine bakıldığında "Şer'-i Şerif"e uygun olduğunun anlaşıldığı ve Evkâf Muhâsebesine

23 Kütahya Evkâf Müdürü İbrâhîm Halil b. Rızâ'nın arzı için bkz. BOA, C.MF. 144/7162/3/1.

24 Sancak İdare Meclisi'nin görüşünü havi dilekçe ile dilekçenin Evkâf Muhâsebesine kaydedildiğine dair kayıt için bkz. BOA, C.MF. 144/7162/1/1.

bu hâliyle kaydedildiği ifade edilmiştir. Ayrıca Hacı Alî Efendi'nin berat talebi nakledildikten sonra "uhdesine aldığı evkâf-ı sâireden cihât olduğu kuyûdât dan tebeyyün etmiş olmağla" vurgusuyla başka vakıflarda önemli pozisyonlarda bulunduğu belirtilerek güvenilir bir zat olduğu ima edilmiştir.²⁵

Evkâf Muhâsesinden gelen evrakı inceleyen Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti Müfettişi es-Seyyid Mehmed Saîd Efendi, görüşünü 1 Receb 1276'da (24 Ocak 1876) yazılı olarak bildirmiştir. Müfettiş Mehmed Saîd, arızasında öncelikle Söğüt Kazası naibi Seyyid Mehmed Sâlih Rüşdî Efendi'nin imzası ve mührünü taşıyan *Vakfiye* ile yukarıda bahsi geçen makamların görüşünü bildiren evrakın içeriğini özetlemiştir. Buna göre, Hacı Alî Efendi'nin vakfettiği paranın sülüsü ile vakfa hayatta oldukça mütevellî ve hâfız-ı kütüb olmasına şer'an bir mani olmadığını Fetvâhâne tarafından tasdik edildiği, onun Söğüt'teki caminin imamı olup ilim neşriyle meşgul olduğunun Kütahya Sancağı'nın yukarıda anılan makamları tarafından bildirildiği ve vâkîfın uhdesinde başka cihetler bulunduğu Evkâf Muhasebesi tarafından yazılan derkenarda belirtildiği özetle hatırlatılmıştır. Müfettiş Mehmed Saîd Efendi, bu özetten sonra mesele hakkında kendi fikrini açıklamıştır. Burada, "esnân-ı askeriyeden müstesnâ olmağla" vurgusuyla Hacı Alî Efendi'nin ilim ehli olması hasebiyle askerlikten muaf olduğu hatırlatılmış ve bu sebeple vakfiyesinin Evkâf Muhâsesine kaydolunmasını, talep ettiği vazifelerin şart koştuğu gibi kendisine verilmesini ve bu karara dair beratın Evkâf-ı Hümayûn tarafından gönderilmesini talep ederek görüşünü üst makama arz etmiştir.²⁶

Müfettiş Mehmed Saîd Efendi'nin görüşünü arz ettiği makam Evkâf-ı Hümayûn Teftiş Mahkemesidir.²⁷ Mehmed Saîd'in arzı üzerine evrağı inceleyen Teftiş Mahkemesi, Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti Nâzırı Seyyid Alî Rızâ Efendi'ye 5 Şaban 1276'da (27 Şubat 1860) görüşünü arz etmiştir. Burada, Evkâf-ı Hümayûn Teftiş Kalemî Müfettişi'nden sadır olan ilama göre muamelenin şeriata mutabık

25 Evkâf Muhâsesinin 25 Cemâziyelâhir 1276 (19 Ocak 1860) tarihli arızası için bkz. BOA, C.MF. 144/7162/2/1. Hacı Alî Efendi'nin uhdesindeki vakîf cihetlerinin bazısına yukarıda temas edilmişti. Evkâf Muhâsesinin de bunlara işaret ettiği açıktır. Biz burada, müstakbel araştırmalar sayesinde, varsa mütevellisi olduğu diğer vakıflardan da haberdar olabileceğimizi hatırlatmakla yetiniyoruz.

26 Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti Müfettişi es-Seyyid Mehmed Saîd Efendi'nin arzı için bkz. BOA, C.MF. 144/7162/2/1.

27 Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti Nâzırı Seyyid Alî Rızâ'nın 29 Şabân tarihli arzında zikredilen son ast makam budur. Bkz. BOA, C.MF. 144/7162/2/1.

bulunduğu ve vakfiyenin Evkâf-ı Hümâyûn Muhâsebesine kaydolunması gerektiği belirtildikten sonra, ilim neşriyle meşgul ve askerlik hizmetinden muaf olduğu için vâkıf Alî Efendi'nin talep ettiği tevliyet ve hâfız-ı kütüblük vazifelerinin kendisine verilmesi gerektiğine dair görüş bir kez daha nakledilmiştir. Bundan sonra ise, zikredilen bu sebeplerden ötürü Hacı Alî Efendi'nin talep ve şartlarını kabul ederek vakfiyesini Evkâf Muhâsebesine kaydetmek gerektiği mahkemece Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı'na arz edilmiştir.²⁸

Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Seyyid Alî Rızâ Efendi, Teftiş Mahkemesinin kısa raporunu değerlendirdikten sonra görüşünü 29 Şaban 1276 (22 Mart 1860) tarihli bir arıza ile şeyhülislama arz etmiştir. Alî Rızâ Efendi arzında vâkıfın şartlarını özetledikten sonra, İmam Alî Efendi'nin neşr-i ulum ile iştigal etmesi ve elinde farklı cihetler bulundurması sayesinde askerlikten muaf olduğunu yinelemiştir. Bu nedenle muamelenin şartlarında ve gerekliliklerinde şer'an bir sorun olmadığını tekraren ifade ederek şartların derci ile eline bir berat verilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Bundan dolayı tevliyet ciheti için lazım gelen yerlere ilmühaberlerin gönderilmesi ve *Vakfiye*'nin Evkâf-ı Hümâyûn Muhâsebesine kaydedilmesinin gerekliliğini şeyhülislamın onayına arz etmiştir.²⁹

Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Alî Rızâ Efendi'nin arzı üzerine çıkarılan 17 Ramazân 1276 (8 Nisan 1860) tarihli emirde, "Ber-mûceb-i i'lâm bi't-tevcih berât ve ilmühaberinin i'tâ ve mazmûnu muvâfık-ı şer'-i şerîf olan vakfiye bi-ibâretihâ kayd ile sâhibi yedinde ibkâ oluna" denilerek, vâkıfın şartlarının kabul edilerek eline beratı ve ilmühaberinin verilmesi, şeriata uygun bulunan vakfiyenin suretinin Evkâf için çıkarılıp aslının vâkıfta kalması emredilmiştir.³⁰ Bu karar üzerine, vakfiye suretinin aynı gün içinde Evkâf-ı Hümâyûn Muhâsebesine kaydedildiği günümüze kalan bir belgeden anlaşılmaktadır.³¹

Özeti verilen söz konusu yazışmaların listelendiği Tablo 1'den de anlaşıldığı üzere bu süreçte dilekçe sırasıyla aşağıda yazılan resmî kişi ve daireleri dolaşmıştır:

- 1) Söğüt kazası naibi, 2) Kütahya Evkâf Müdürlüğü, 3) Sancak İdare Meclisi, 4) Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti: a) Muhasebe, b) Teftiş Mahkemesi, c) Nazır, d) Şeyhülislam, e) Muhasebe

²⁸ Evkâf-ı Hümâyûn Teftiş Mahkemesinin arzı için bkz. BOA, C.MF. 144/7162/2/1.

²⁹ Bkz. BOA, C.MF. 144/7162/2/1.

³⁰ Bkz. BOA, C.MF. 144/7162/2/1.

³¹ Söz konusu belge için bkz. BOA, C.MF. 144/7162/2/2.

	Vakfın Kuruluş Aşamaları / Dilekçenin Dolaşımı	Tarih
1	<i>Vakfiye</i> 'nin tamamlanması	10 Safer 1276 (8 Eylül 1859)
2	Söğüt Kazası Naibi'ne dilekçe	?
3	Dilekçenin Kütahya Evkâf Müdürlüğüne ulaşması	?
4	Kütahya Evkâf Müdürlüğünden Sancak İdare Meclisine	11 Cemâziyelâhir 1276 (5 Ocak 1860)
5	Sancak İdare Meclisi'nden Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine	15 Cemâziyelâhir 1276 (9 Ocak 1860)
6	Dilekçenin Evkâf-ı Hümâyûn Muhâsebesine kaydı	24 Cemâziyelâhir 1276 (18 Ocak 1860)
7	Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Müfettişliğine sunulması	25 Cemâziyelâhir 1276 (19 Ocak 1860)
8	Müfettişin Evkâf-ı Hümâyûn Teftiş Mahkemesine arzı	1 Receb 1276 (24 Ocak 1860)
9	Teftiş Mahkemesinden Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırına	5 Şaban 1276 (27 Şubat 1860)
10	Evkâf-ı Hümâyûn nâzırından Şeyhülislâm'a	29 Şaban 1276 (22 Mart 1860)
11	Kütüphanenin kurulmasına engel olmadığına dair resmî onay	17 Ramazan 1276 (8 Nisan 1860)
12	<i>Vakfiye</i> 'nin onaylanarak Evkâf Muhâsebesine kaydedilmesi	17 Ramazan 1276 (8 Nisan 1860)

Tablo 1: Kütüphane vakfının resmî evraka yansıyan kuruluş süreci

Özetlediğimiz bu yazışmalarda dikkate değer bazı hususlar vardır. Bunların en mühimleri, Alî Efendi'nin taleplerinin kabul edilmesi için resmî görevlilerin beyan ettiği görüşlerdir. Bu görüşlerin en çok tekrar edileni, Alî Efendi'nin "neşr-i ulûm" ile meşgul olmakla tanıtılmasıdır. Bununla birlikte "neşr-i ulûm" ayrıntısı, Alî Efendi açısından bakıldığında, onun kütüphaneyi kurma motivasyonlarından biri olmalıdır. Kütüphanenin bir mektebin üst katına inşa edildiği düşünüldüğünde Hacı Alî'nin bu mektepte hocalık vazifesinin de olabileceği akla gelir. Onun uhdesinde farklı cihetler bulunduğu yazışmalarda birçok kez temas edilmesi, bu cihetlerden birinin mektep hocalığı olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bu noktada, farklı vakıflarda cihet sahibi olmanın, Alî Efendi lehine zikredilen hususlardan ikincisi olduğunu da hatırlamak gerekir. "Esnân-ı askeriye nizamından muaf olmak", yani zorunlu askerlik hizmetinden muaf olmak, resmî görevlilerin Alî Efendi lehine öne sürdükleri üçüncü bir husustur. Resmî görevliler bu üç hususu vurgulayarak Alî Efendi'nin taleplerinin kabul edilmesini sağlamışlardır. Peki, Alî Efendi bir kütüphane kurmak istediğinde niçin bütün bu resmî sürece dâhil olmak ve bu yazışmaların olumlu şekilde neticelenmesini beklemek zorunda kalmıştı? Bu sorunun cevabını makalemizin izleyen bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik yapısında

on dokuzuncu yüzyılda yapılan reformlar ve şer'î hukuktan kaynaklı sebepler bağlamında tartışarak vereceğiz.

Kütüphanenin Kuruluş Sürecini Tarihselleştirmek

Modern Devlet ve Bürokrasi

Osmanlı İmparatorluğu, on dokuzuncu yüzyıl itibariyle modern bürokratik sistemi benimsemiş ve devlet organizasyonu, merkezî devlet yapısına paralel olarak yeniden gözden geçirilmiştir. On sekizinci yüzyıl boyunca ivme kazanan bürokratikleşme süreci, on dokuzuncu yüzyılda modern devlet bürokrasisinin özümsemesi ile neticelenmiştir. Bu cümleden olarak, Ali Akyıldız Osmanlı modernleşmesinin başlangıcını Tanzimat Fermanı'nın ilanında değil, yeni idari ve bürokratik düzenlemelere gidilen II. Mahmud döneminde (1808-1839) görmektedir. II. Mahmud döneminde devlet işleyişinin daha sistemli olması gayesiyle yeni kalemler oluşturulmuş ve işlem süreçleri incelikli hâlde getirilmiştir. Nezâretler, il idare meclisleri gibi kurumlar bu dönemin bürokratik reformları kapsamında kurulmuştur.³²

Hacı Alî Efendi'nin kütüphanesinin hangi aşamalardan geçerek kurulduğu bir önceki kısımda, belge özetleriyle birlikte takip edilmişti. Bu kısımda üzerinde durulacak konu ise, Osmanlı bürokrasisindeki yenileşmeyi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında teşkil edilen bir kütüphane vakfı aracılığıyla bu süreçte aktif rol alan kurumlar üzerinden anlamaya çalışmaktır. Yukarıda da ifade edildiği gibi, kütüphanenin vakfiyesi hazırlandıktan sonra vakfın kurulmasına yönelik ilk adım Hacı Alî Efendi'nin Söğüt kazası naibine bir dilekçeyle başvurmasıyla başlamıştır. Naib, Tanzimat dönemi düzenlemeleri ile gelen, temel olarak kadıhkların yerini alan şer'î hâkimlik pozisyonudur.³³ Naiblikte onaylanan vakfiye, naibin kendisi tarafından bir üst makama sunulur. Söğüt naibi de böyle yapmış, elindeki evrakı bir üst makam olan Kütahya Evkâf Müdürlüğüne sunmuştur. Evkâf müdürlükleri, II. Mahmud'un hükümdarlığı sırasında, dağınık vaziyette bulunan vakıfları tek bir çatı altında toplamak amacıyla 1826 yılında kurulan Evkâf-ı Hümayûn Nezâretinin bünyesinde sancaklarda teşkil edilmiştir. Oluşturulan merkez ve taşra teşkilatları ile nezâretin merkezî yapısı sağlanmıştır.³⁴ Belgelerin onay

32 Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul: İletişim, 2018), 12.

33 İlhami Yurdakul, "Mekteb-i Nüvvâb," *TDVİA* (İstanbul: TDV, 2019), Ek-2:240-241.

34 Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti," *TDVİA* (İstanbul: TDV, 1995): 11:521-24.

sürecinde geçtiği Kütahya Evkâf Müdürlüğü, hâliyle, bu kurumsallaşmanın taşra ayağını örneklemiştir.

Kütahya Evkâf Müdürlüğü'nden çıktıktan sonra dilekçe Sancak İdare Meclisi'nde görüşülmüştür. Tanzimat düzenlemeleri kapsamında 1840'lı yılların başından itibaren mülki idarede reformlar yapılmış ve nihayet Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyenin 1849 yılında çıkardığı *Nizamnâme* ile taşradaki mülki idari birimler vilayet, sancak (liva), kaza, nahiye, köy şeklinde hiyerarşik olarak düzenlenmiş, işleyişin yolunda olması gayesiyle de her birinin idare meclisleri kurulmuştur.³⁵ 1864 ve 1871 tarihli *Vilayet Nizamnameleri*yle pekiştirilen bu sistem gereği Vilayet Meclisi geniş yetkili valinin, livalardaki Sancak İdare Meclisi mutasarrıfın, Kaza İdare Meclisi kaymakamın idaresine verilmiş, köylerde ise ihtiyar heyetleri teşkil edilmiştir.³⁶ Mülki idaredeki bu hiyerarşik düzene uygun olarak, Hacı Alî Efendi'nin dilekçesi 1859 sonu ve 1860 başlarında sırasıyla Söğüt Kazası naibliğine, oradan Kütahya Evkâf Müdürlüğüne, oradan Kütahya Sancak İdare Meclisine ve oradan Evkâf-ı Hümayûn Nezâretine geçmiştir. Kütahya Evkâf Müdürlüğünden Müdür İbrâhîm Halil b. Rızâ marifetiyle Sancak İdare Meclisine de sunulan arzuhâl, burada Kütahya livası kaymakamının onayından geçtikten sonra İstanbul'daki Evkâf-ı Hümayûn Nezâretine havale edilmiştir.

Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti, Darphâne-i Âmireye bağlı vakıfların çoğalması ve kontrolünün zorlaşması sebebiyle, 21 Safer 1242 (24 Eylül 1826) tarihinde kurulmuştur. Darphâne-i Âmireye bağlı vakıfların idaresini kolaylaştırmanın asıl amaç olduğu bu reformdan sonra Nezâretin ilk nâzırı olarak da Darphâne Nâzırı Hacı Yusuf Efendi atanmıştır. Şevval 1243'te (Nisan-Mayıs 1828) ise, Bâbüssaâde Ağalığının lağvedilmesiyle birlikte buraya bağlı olan tüm vakıfların yönetimi Evkâf-ı Hümayûn Nezâretine geçmiştir.³⁷ 1247'ye (1832) kadar peyderpey yapılan eklemelerle İstanbul Kadılığı, Reisülküttâb, Defterdâr-ı Şikk-ı Sânu gibi çeşitli birimlerin idaresinde bulunan vakıfların yönetimi de Evkâf Nezâretine devredilmiştir. Daha

35 Sadık Fatih Torun, "Vilayet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35, s.60 (2016): 157-174. Burak Hamza Eryiğit ve Cansu Kalafat, "Osmanlı Devleti'nde 1840 ve 1858 Yılları Arasında Taşra Yönetimini Düzenleyen Nizamnameler Üzerine Bir Değerlendirme," *Strategic Public Management Journal* 5, s. 10 (2019): 54-62.

36 Mehmet Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık: 1842-1871* (İstanbul: Kitabevi, 2014), 308. Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma," *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, s. 1 (2011): 29-50.

37 Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti* (İstanbul: Kitabevi, 2006): 6.

önce bütün vakıfların teftişi Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliğinin uhdesinde iken, Evkâf-ı Hümayûn Müfettişliğinin 10 Rebûilâhir 1250'de (16 Ağustos 1834) Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti bünyesinde kurulmasıyla birlikte bu iş Evkâf-ı Hümayûn Müfettişliğine aktarılmıştır. Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti böylece bünyesinde müfettişlik ve muhasebenin de olduğu daha donanımlı bir yapıya bürünmüştür.³⁸

Evkâf Nezâretinin merkezdeki teşkilatlanmasını tamamlamasının akabinde Rebülevvel 1251'de (Temmuz 1835) Taşra Evkâf Müdürlükleri kurulmuş olup taşradaki vakıflar kontrol altına alınmıştır. Taşra Evkâf müdürleri, buldukları yerin aynı zamanda meclis azası sayılmaktadırlar.³⁹ Evkâf Müdürü aslî bir görev olarak bulunduğu yerdeki cami, mescid ve sair vakıflarda memur bulunanların görevlerini yapıp yapmadıklarını kontrol etmekle yükümlüdür.⁴⁰ Bunlara ek olarak ise, üst ve ast makamlar arasındaki haberleşmeyi sağlamakla görevlidir. Nitekim Tablo I'de de görüldüğü üzere Kütahya Evkâf Müdürü İbrâhîm Halîl b. Rızâ, Hacı Alî Efendi'nin Kütahya Evkâf Müdürlüğüne sunduğu dilekçeyi usulüne mutabık bulduktan sonra Sancak İdare Meclisinin olurlarına sunmuştur. Dolayısıyla iki ayrı birim olan Kütahya Evkâf Müdürlüğü ile Sancak İdare Meclisi arasında aracı olarak hizmet etmiştir.

Hukukî Sebepler: Sülüs Tereke Meselesi ve Kütüphane Binasının Aidiyeti

Hacı Alî Efendi'nin kurduğu kütüphane için resmî makamlara başvurmak zorunda kalmasının en belirgin iki sebebi İslam hukukuna mütealliktir. Sebeplerin birincisi, Hacı Alî Efendi'nin vakfettiği 832 adet kitabın bir kısmının asıl sahibi ve vâkıfı olmamasıdır. Diğer bir deyişle, onun elindeki kitaplardan sadece 693 tanesini asaleten, başkalarının terekelerinden çıkma 136 kitabı ise vesâyeten ve yine başkalarına ait 3 cilt kitabı vekaleten vakfetmek zorunda kalması yukarıda özetlenen resmî yazışmaların gerçekleşmesinin asıl sebeplerinden biridir. İkinci sebep ise, Hacı Alî Efendi'nin kurmak istediği kütüphane binasını kendisine ait bir mülke değil de Câmî-i Kebîr'in avlusundaki mektebin üst katına inşa etmek istemesidir. Anılan bu iki hukuki sebepten dolayı, Hacı Alî Efendi resmî mercilere başvurup yazışmalar neticesinde olumlu bir kararın çıkmasını beklemek zorunda kalmış görünmektedir.

38 Kahraman, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, 7.

39 Kahraman, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, 7.

40 Kahraman, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, 9.

Müslümanları mallarını vakfetmeye teşvik eden meşhur bir hadis-i şerife göre, bir insanın ameli üç istisna hariç ölümünden sonra tamamen kesilir: İnsanların hizmetine sunulan sadaka-i câriye, insanların faydasına sunulan ilim ve yetiştirilen sâlih bir evlat.⁴¹ Diğer bir ifadeyle, bu üç fayda sayesinde insanın ameli kesilmez ve sevap kazanmaya devam eder. Diğer bir hadis ise, Müslümanların sahip olduğu malın en çok üçte birini sadaka-i câriye olarak varisleri dışındaki insanlara bağışlayabileceğini açıklar.⁴² Bu hadise dayanan dört mezhep fakihleri, malın varislerin de faydası gözetilerek vakfedilmediği durumlarda, vasiyette bulunanın tereknesinin en çok üçte birini sadaka-i cariye olarak muhtaçlara paylaştırmayı vasiyet edebileceğini belirtmişlerdir.⁴³ Bu anlayışın Osmanlı vakıf kültürüne teknik yönden önemli yansımaları olmuştur. Bunlardan biri, İmam Ali Efendi'ninki dâhil olmak üzere, kurulmak istenen vakfın meşruiyet zemininin yukarıda anılan birinci hadis-i şerife atfen vakfiyelerin mukaddimesinde sağlanmasıdır.⁴⁴ İkincisi ise, vakfiye ve terekeler kayda geçirilirken ve vasiyet edilen malın tespit ve paylaşımı yapılırken, vakfedilen veya vasiyet edilen malın yukarıda bahsi geçen ikinci hadise referansla, "sülüs-i mâl", "sülüs-i tereke" (ثلث مال, ثلث تركة) gibi terkiplerle tanımlanmasıdır. Fakat hemen ifade etmek gerekir ki, bu terkiplerin kullanıldığı her vesikada vakfedilen mal ve muhtaçlara paylaşılması vasiyet edilen servet terekenin üçte birine tekabül etmek zorunda olmayıp, bu oranın altındaki vasiyet de aynı terkiplerle tanımlanabilmektedir.⁴⁵

41 Söz konusu hadis-i şerif için bkz. en-Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn: Metin ve Çeviri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013), 2:295.

42 Bkz. en-Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, 1:30.

43 Abdüsselam Arı, "Vasiyet," *TDVİA* (İstanbul: TDV, 2012), 42:552-55. Ayrıca bkz. Hamza Aktan, "Miras," *TDVİA* (Ankara: TDV, 2020), 30:143-45.

44 Bunu Hacı Ali Efendi'nin kurduğu kütüphane vakfının *Vakfiye*'sindeki şu ifadelerde müşahede etmek mümkündür: "İşbu vakfiye-i ma'mûl bihânın tahrîr ve inlâsına bâ'is ve bâdî oldur ki işbu dünyâ-yı dûn ber-karâr olmayıp na'îmi zâ'il olmağın herbir kimesne gâfil olmayıp 'izâ mâte ibnu âdem inkaça'a 'ameluhü illâ min şelâse' hadîs-i şerîfini sâmi' ve 'âlim ve mefhûm-ı münîfesi ile 'âmil olan sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât ..." Bkz. VGM, Defter 582/2, 540.

45 Sülüs tereke meselesini sorunsallaştıran bir çalışma örneği için bkz. İsa Uğurlu, "Osmanlı – Hint Ticareti ve Bir Osmanlı Sarraf/Tüccarının Ticari ve Sosyal Bağlantıları: İpekçi Ahmed Çelebi Örneği." Bu makale, 17-19 Aralık 2021'de düzenlenen "Mehmet Genç Anısına Uluslararası Osmanlı İktisat Tarihi Sempozyumu"nda sunulan bildirilerin yer alacağı kitapta çıkacaktır..

Hacı Alî Efendi'nin kurduğu kütüphaneye vesâyeten ve vekâleten vakfetmek istediği 139 adet kitabın daha önce vefat eden 15'i kadın, 18'i erkek toplam 33 kişinin sülüs terekesinden çıktığı anlaşılmaktadır (bkz. Tablo 2).⁴⁶ Tablo incelendiğinde 15 kadının 57, 18 erkeğin ise 82 adet kitabın sahibi olduğu görülmektedir. 37 adet kitapla en fazla bağış yapan kişinin bir kadın olması hayli dikkat çekmekle birlikte, geriye kalan 20 kitabın 14 kadın tarafından bağışlandığı ve 1 kadının beş, 2 kadının ikişer ve 11 kadının da birer kitap bağışladığı ortaya çıkmaktadır. Erkekler söz konusu olduğunda ise, 10 kişinin birer, 3 kişinin ikişer, 1 kişinin beş, 1 kişinin sekiz, 1 kişinin on sekiz ve 1 kişinin de otuz iki adet kitabın bağışçısı olduğu görülmektedir. Böylece birer ve ikişer kitap bağışlayan kadın ve erkek sayısının birbirine çok yakın olduğu, en çok bağış yapan kadın ve erkeğin bağışladığı kitap sayısının birbirine yaklaştığı görülmektedir.

Hacı Alî Efendi, tabloda ismi geçen kadın ve erkek bağışçılarla şahsen tanışıyor muydu? Yoksa söz konusu bağışçıların kitapları başka kanallardan geçerek mi Hacı Alî Efendi'nin eline geçmişti? İkinci durum söz konusuysa, bu kitaplar ne zaman Hacı Alî Efendi'nin eline ulaşmıştı? Hacı Alî Efendi'nin kendisi mi bu kitapları ele geçirmişti yoksa babasından mı devralmıştı? Bu ve benzeri sorulara şimdilik kesin bir cevap veremiyoruz. Ancak eldeki ipuçlarını değerlendirerek muhtemel bazı açıklamalarda bulunabiliriz. Bunlardan birincisi, Hacı Alî Efendi'nin kitaplarını vekâleten vakfettiği Veyis Ağa b. Abdullâh, Âişe Mollâ bt. Abdülcelîl ve Fâtma Hatun bt. Abdullâh ile şahsen tanışmasının kuvvetle muhtemel olduğudur. İslam hukukuna göre, vekâlet sözleşmesinin geçerli olması için gereken en önemli şartın "ıcap ve kabul" olduğunu⁴⁷ ve taraflardan birinin vefatı durumunda vekâletin kendiliğinden ortadan kalktığını⁴⁸ dikkate aldığımızda, Hacı Alî Efendi'nin büyük ihtimalle Söğüt'te mukim olan bu üç müvekkilden aldığı vekâlete dayanarak kitaplarını vakfettiğini rahatlıkla iddia edebiliriz. İkinci olarak ise, Hacı Alî Efendi'nin kitaplarını vesâyeten vakfettiği

46 Tabloya işlenen isimler ve sülüs terekelerinden alınan kitapların sayısı Hacı Alî Efendi'nin kurduğu kütüphanenin vakfıyesine bakılarak tespit edilmiştir. Vakfiyede karışık bir şekilde zikredilen isimler, vakfettikleri kitapların sayısı dikkate alınarak tarafımızca tabloya işlenmiştir. Vakfiyede önce vesâyet sonra vekâleten vakfedilen kitaplar kaydedildiğinden, vekâlet yoluyla bağış yapanları tabloda da vesâyet yoluyla bağış yapanlardan sonra kaydetmeyi uygun gördük.

47 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 6:312.

48 Bilal Aybakan, "Vekâlet," *TDVİA* (İstanbul: TDV, 2013), 43:5.

otuz kişinin, vakfın kuruluşu sırasında hayatta olmadığını söylemeliyiz. Çünkü "vesâyetle vekâlet kavramları arasında anlam yakınlığı bulunsa da vekâlet bir kimsenin birini hayatta olduğu süre içinde kendi adına bir iş yapmaya yetkili kılmasını, öncelikli anlamıyla vesâyet ise ölümünden sonra başlamak üzere yetki vermesini ifade eder."⁴⁹

Hacı Alî Efendi, kitaplarını vesâyeten vakfettiği otuz kişiyle hâl-i hayatlarında tanışıyor muydu? Bu soruya verilecek ilk cevabın teknik olarak olumlu olması gerekir. Elimizde kesin deliller bulunmamakla birlikte onun tabloda gösterilen mûsîlerin çoğuyla şahsen tanıştığı iddia edilebilir. Örneğin, vesâyet yoluyla bir kitabı vakfedilen "Kudsî Ağa kerîmesi Âyşe", Söğüt'ün nüfuzlu ailelerinden birinin mensubu ve kaza müdürü olduğu arşiv araştırmamız neticesinde ortaya çıkan Kudsî Ağa'nın kızıdır.⁵⁰ Hacı Alî Efendi'nin söz konusu Kudsî Ağa'yla rekabet hâlinde olduğu ve aralarında husumet olduğu kesin olarak bilmekteyiz. Çünkü, makalemizin birinci bölümünde de belirtildiği üzere, Hacı Alî Efendi hakkındaki birçok şikayeti soruşturması için Meclîs-i Vâlâ tarafından Söğüt'e gönderilen Müfettiş Osmân Ferîd'in teftiş raporunda izah ettiği gibi Hacı Alî Efendi'nin, İbrâhîm Sârım Paşa'nın Hüdavendigâr Valiliği yıllarında (1849-1851)⁵¹ Söğüt Kaza Müdürü Kudsî Ağa ve Kâtib Hacı Abdullâh ile azalar ve saireden yetmiş-seksen kişi aleyhinde haksız ithamlarda bulunduğu ve davayı kaybettiği açıkça belirtilmiştir.⁵² Kudsî Ağa hakkındaki bu iki detay, Hacı Alî Efendi'nin tanıştığı ve rekabet hâlinde olduğu birinin kızına ait bir kitabı vesâyeten vakfettiğini kanıtladığı için dikkate şayandır.

Mûsîlerden biri ise, Hacı Alî Efendi'nin kitaplarını vesâyeten vakfettiği herkesle tanışmadığına ve bazısıyla doğrudan bir ilişkisinin olmadığına işaret etmektedir. Bu isim, "Vânî zevcesi" olarak tanıtılan ve bir adet kitabının vakfedildiği belirtilen Emetullâh Hatun bt. Abdurrahmân b. Abdullâh'tır. On yedinci yüzyılın ikinci yarısında saray çevreleri üzerindeki etkisiyle bilinen meşhur vaiz

49 Ali Bardakoğlu, "Vesâyet," *TDVİA* (İstanbul: TDV, 2013), 43:66.

50 19 Cemâziyelevvel 1278 (22 Kasım 1861) tarihli bir belge, Kudsî Ağa ile oğlu Mehmed Ağa'nın peş peşe Söğüt'te kaza müdürü olarak görev yaptıklarını ve her ikisinin de ahaliye zulmettikleri gerekçesiyle İstanbul'a şikâyet edildiklerini göstermektedir. Bkz. BOA, A.MKT. UM, 518/81/1.

51 İbrâhîm Sârım Paşa'nın biyografisi için bkz. Begüm Yavaş, "İbrâhîm Sârım Paşa," *TDVİA*, 2. bs. (İstanbul: TDV, 2020), Ek-1:625.

52 Bkz. BOA, MVL, 601/29/2.

Vânî Mehmed Efendi'nin (ö. 1685) II. Viyana Kuşatması'nın bozgunla neticelenmesi üzerine Bursa'ya sürüldüğü bilinmektedir.⁵³ Vâni Mehmed Efendi'nin günümüze ulaşan 24 Zilhicce 1096 (21 Kasım 1685) tarihli terekesinde hanımının adı Emetülcebbâr bt. eş-Şeyh Mustafâ olarak zikredilmektedir.⁵⁴ Vefat ettiği 15 Cemâziyelâhir 1114'te (6 Kasım 1702) tarihinde "sinn-i şerîfeleri seksenbeş hudûduna bâliğ" olan Emetülcebbâr, Şeyhülislam Seyyid Feyzullâh Efendi'nin (ö. 1703) kayınvalidesi idi.⁵⁵ Emetülcebbâr'ın 1702'de 85 yaşına yaklaştığı ve Vâni Mehmed Efendi'nin 1685'te vefatından sonra hepsi küçük yaşlarda olan Hasan, Hüseyin, Mehmed Rızâ ve Ömer isimli dört erkek ve Hafsa isimli bir kız çocuğunu geride bıraktığı kesin olarak bilindiğine göre, Mefail Hızlı'nın iddia ettiği gibi "Vâni Mehmed Efendi, vefatı sırasında tek eşli olarak hayatını sürdürmekte" değildir.⁵⁶ Aksine, Vâni Mehmed Efendi'nin 1683'te Bursa'ya sürgün edilmesinden sonra doğduklarını bildiğimiz bu küçük yaştaki çocukların annesi Emetullâh bt. Abdurrahmân adlı hanımı ile adlarını bilmediğimiz cariyeleri olmalıdır.⁵⁷ Fakat Vâni Mehmed'in terekesinde Emetullâh bt. Abdurrahmân'a ve cariyelerine dair herhangi bir kayıt bulmak mümkün değildir.

Muhtemelen on sekizinci yüzyılda vefat eden "Vâni Zevcesi Emetullâh Hatun bt. Abdurrahmân b. Abdullâh"ın sülüs terekesinden miras kalan bir kitabın Hacı Alî Efendi tarafından 1859'da Söğüt'te kurulan bir kütüphaneye vesâyeten vakfedilmesinin anlamı nedir? Her şeyden önce bu tekil örnek, aksi kanıtlanmadığı sürece, kitapları vesâyeten vakfedilen diğer şahıslardan bazısının da Hacı Alî Efendi'den çok önce yaşamış olabileceklerine işaret etmektedir. Durum buysa, bu insanların sülüs terekesinden çıkan kitapların Söğüt'te kurulan kütüphanede sona eren yolculuğunun nasıl mümkün olduğunu düşünmemiz

53 Kısa biyografisi için bkz. Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vâni," *TDVİA* (Ankara: TDV, 2003): 28:458-59.

54 Mefail Hızlı, "Vâni Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler," *Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu, 7-8 Kasım 2009, Kestel-Bursa: Bildiriler*, ed. Mehmet Yalar ve Celil Kiraz (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 26.

55 *Anonim Osmanlı Tarihi: 1099-1116 /1688-1704*, haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: TTK, 2000), 181.

56 Hızlı, "Vâni Mehmed Efendi," 26.

57 Mefail Hızlı, Vâni Mehmed'in yedi cariyesinin ismine 210 numaralı Bursa Şer'iyye Sicili'nde rastladığını belirtmiş, ancak bunların ismini ve sayfa numaralarını vermemiştir. Bkz. Hızlı, "Vâni Mehmed Efendi," 26.

	Bağışçının Adı	Cinsiyeti	Kitap Sayısı	Bağış Şekli
1	Zevce Hacı Hatun bt. [metinde boş]	Kadın	37	Vesâyeten
2	el-Hâc Hatîb Halîl Efendi b. Ahmed	Erkek	32	Vesâyeten
3	Söğüdü el-Hâc Hüseyin Efendi	Erkek	18	Vesâyeten
4	Serhocalı Mollâ Ali b. Abdullâh	Erkek	8	Vesâyeten
5	Hocazâde Ahmed Efendi b. Abdülcelîl	Erkek	5	Vesâyeten
6	Mollâ Mustafâ zevcesi Havvâ Hatun bt. Abdullâh b. Abdurrahmân	Kadın	5	Vesâyeten
7	Dütaş karyeli Mollâ Mustafâ ibn Abdülhamîd	Erkek	3	Vesâyeten
8	Tuzaklı imâmı el-Hâc Ahmed Efendi b. Abdullâh	Erkek	2	Vesâyeten
9	Güllüzâde el-Hâc Hüseyin Efendi b. [metinde boş]	Erkek	2	Vesâyeten
10	Vezihranlı Büyük Paşa	Erkek	2	Vesâyeten
11	İhsân bt. Abdullâh b. Abdurrahîm	Kadın	2	Vesâyeten
12	Âyşe Mollâ bt. Abdullâh b. Abdulgaffâr	Kadın	2	Vesâyeten
	Bağışçının Adı	Cinsiyeti	Kitap Sayısı	Bağış Şekli
13	Kütahyalı Hâcî Halîl b. Abdullâh	Erkek	1	Vesâyeten
14	Bektâşzâde Osmân b. Abdurrahmân	Erkek	1	Vesâyeten
15	Bilecikli Gadaboğlu el-Hâc Mustafâ	Erkek	1	Vesâyeten
16	Kütahyalı Sa'dullâh Efendi b. Abdullâh	Erkek	1	Vesâyeten
17	Akikoğlu Mehmed b. Abdurrahîm	Erkek	1	Vesâyeten
18	Köseoğlu Alî	Erkek	1	Vesâyeten
19	Halîl Efendizâde Mollâ Mahmûd	Erkek	1	Vesâyeten
20	el-Hâc Abdülkâdir Ağa b. Abdülvehhâb	Erkek	1	Vesâyeten
21	Gölpazârî el-Hâc Mehmed Efendi b. Abdullâh	Erkek	1	Vesâyeten
22	Vânî zevcesi Emetullâh Hatun bt. Abdurrahmân b. Abdullâh	Kadın	1	Vesâyeten
23	Âyşe Hatun bt. Abdî b. Abdullâh	Kadın	1	Vesâyeten
24	Şerife Hatun bt. Abdullatîf b. Abdulgaffâr	Kadın	1	Vesâyeten
25	Arabacı Hatunu demekle arife Şerife bt. Abdullâh	Kadın	1	Vesâyeten
26	Koca Ahmed kerîmesi Züleyhâ Hatun	Kadın	1	Vesâyeten
27	el-Hâc Mollâ'nın Âyşe	Kadın	1	Vesâyeten
28	Kudsî Ağa kerîmesi Âyşe Hanım	Kadın	1	Vesâyeten
29	Affî Hatun bt. Abdurrahîm	Kadın	1	Vesâyeten
30	Sun'ullâh kerîmesi Ümmü Gülsün Hatun	Kadın	1	Vesâyeten
31	Veyis Ağa b. Abdullâh	Erkek	1	Vekâleten
32	Âyşe Molla bt. Abdülcelîl	Kadın	1	Vekâleten
33	Şerifoğlu kerîmesi Fâtma Hatun bt. Abdullâh b. Abdurrahîm	Kadın	1	Vekâleten

Tablo 2: Kitapları vesâyet ve vekâlet yoluyla vakfedilen şahısların ismi ve kitap sayıları

gerekir. Bu bağlamda, vesâyeten vakfedilen bir kısım kitabın Hacı Alî Efendi'nin babası, dedesi ve ataları hayattayken ailesinin eline geçmiş olma ihtimalini göz önünde bulundurmamız gerekir. İkinci olarak ise, bir kısım kitabın Söğüt'teki Çelebi Mehmed Camii'ne evvelden hibe veya vakfedilmiş olabileceğini dikkate alarak, söz konusu caminin imamı olması nedeniyle Hacı Alî Efendi'nin bu kitapların kimlerce hibe edildiğini bildiğini ve kurduğu kütüphanenin vakfiyesini hazırlarken bu kitapları da vesâyeten vakfetmeye teşebbüs ettiğini düşünebiliriz. İhtimalleri çeşitlendirmek mümkün olmakla birlikte, işin aslını ortaya çıkarmak için şimdilik elimizde yeterli kanıt bulunmadığını, ileride yapılacak çalışmalar neticesinde bu konuda daha fazla ayrıntının ortaya çıkarılabileceğini ve böylece daha gerçekçi açıklamalarda bulunulabileceğini ifade etmeliyiz. Bu noktada, dikkat çeken üçüncü bir noktaya değinmek gerekir. Tablo 2'de görüldüğü üzere, kitapları vesâyeten vakfedilen bazı kişiler Söğüt'e yakın mesafede bulunan Kütahya ve Bilecik gibi şehirler, Vezirhan ve Gölpaazarı gibi kazalar ile Dütaş ve Tuzaklı gibi köylerle anılmaktadır. Bu durum, Hacı Alî Efendi'nin vesâyet yoluyla vakfettiği kitapların bir kısmını civardaki yerleşim yerlerinde yaşayan insanlardan, vefatlarından önce onlarla bizzat görüşerek, elde ettiğine işaret edebilir. Bununla birlikte, bu görüşümüzü delillendirmeye yarayacak kanıtlardan şimdilik mahrum olduğumuzu ve bu yerleşim yerleriyle anılan kişilerin o sırada Söğüt'te mukim olabileceklerini de göz önünde bulundurmalıyız.

Sonuç

Çelebi Sultan Mehmed'in Söğüt'te yaptırdığı Câmî-i Kebîr'in avlusunda bulunan mektebin üst katına söz konusu caminin imamı Hacı Alî Efendi tarafından inşa edilen bir kütüphane binasını ve bu kütüphaneye vakfedilmek istenen 832 adet kitabın hikâyesini konu alan bu makale üç amaca matuftur. Öncelikle, kütüphanenin banisi ve kitapların vâkîfı olan Hacı Alî Efendi'nin biyografisi mümkün olduğunca aydınlatılmak istenmiştir. Bu amaçla incelenen arşiv belgeleri, Söğüt'ün eşraf ailelerinden birine mensup olup babası ve dedesi gibi Câmî-i Kebîr'de imamlık yapan, büyük bir servet ve nüfuza sahip olan, servetinin bir kısmını ilim neşri ve umumun faydası için vakfeden ve gerektiğinde nüfuzunu kullanarak memleket işlerine müdahale eden tartışmalı bir şahısla karşı karşıya olduğumuzu ortaya çıkarmıştır. İkinci olarak, kütüphanenin kuruluş süreci, günümüze kalan vakfiyesi ve resmî yazışmalar dikkate alınarak anlaşılacak istenmiştir. Böyle bir

tercihte bulunulmasının esas sebebi, kütüphanenin kuruluşu yönünden istisnai bir örnek olmasıdır. Neticede, vakfiyenin hazırlanıp mühürlenmesinden (8 Eylül 1859) onaylanarak Evkâf-ı Hümâyûn Muhâsebesi'ne kaydedilmesine (8 Nisan 1859) kadarki yedi aylık dönemde on iki aşamadan geçerek kütüphanenin resmen kurulduğu meydana çıkarılmıştır. Son olarak, bu makale kütüphane vakfının tesisi için resmî kurumlardan izin almak zorunda kalınmasının arkasında yatan sebeplere odaklanmıştır. Bu soruşturma neticesinde ise şu sonuçlara varılmıştır:

a. Kütüphanenin kuruluş süreci, modern devlet bürokrasisinin gerektirdiği şekilde olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun mülki idarede yaptığı reformlar neticesinde tesis edilen kurumların izine kütüphanenin kuruluş sürecinde rastlanmıştır.

b. Kütüphane vakfı için resmî onaya ihtiyaç duyulmasının asıl iki sebebi ise şer'î hukuka mütealliktir. İlk sebep şudur ki, Hacı Alî Efendi kendisine ait olmayan bir yer ve mekân olan Câmî-i Kebîr avlusundaki mektebin üst katına kütüphanesini inşa edip elindeki kitapları vakfetmek istemiştir. İkincisi ise, vakfedilen kitapların mahiyeti hakkındadır. Hacı Alî Efendi'nin kendisine ait 693 adet kitabın yanı sıra başkalarına ait 139 kitabı da vakfetmek istemesi bütün bu resmi onay sürecini zorunlu kılmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Söğüt'te kurulan bu kütüphane kuruluş süreci bakımından gerçekten de istisnai bir örnek miydi yoksa Osmanlı taşrasında aynı dönemde kurulan diğer kütüphanelerle ortak özellikler taşıyor muydu? Bu kütüphaneye hangi kitaplar vakfedilmişti, söz konusu kitaplar hangi ilim dallarına aitti, tamamı yazma eser miydi yoksa aralarında matbu metinler de var mıydı? Bu ve benzeri soruların cevabı elimizdeki makalenin kapsamını aştığından bundan sonra yapılması muhtemel çalışmalara havale edilmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

BOA. A.MKT. UM. 518/81/1.

BOA. C.MF. 144/7162/1/1; C.MF. 144/7162/2/1-2; C.MF. 144/7162/3/1.

BOA. MVL. 601/29/02.

EV.d. 22212; d. 34312.

VGM. Defter 582/2: 540-541; Defter 582/54: 391.

Basılı Eserler

Aktan, Hamza. "Miras." *TDVİA*. c. 30. Ankara: TDV, 2020.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim, 2018.

Anonim Osmanlı Tarihi: 1099-1116/1688-1704. Hazırlayan Abdülkadir Özcan. Ankara: TTK, 2000.

Arı, Abdüsselam. "Vasiyet." *TDVİA*. c. 42. İstanbul: TDV, 2012.

Artan, Tülay. "On Sekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: Yazma Eser Koleksiyonları ve Koleksiyonerler Arasında Şehid Ali Paşa'nın Yeri." *Müteferrika*, s. 58 (2020): 5-40.

Aybakan, Bilal. "Vekâlet." *TDVİA*. c. 43. İstanbul: TDV, 2013.

Bardakoğlu, Ali. "Vesâyet." *TDVİA*. c. 43. İstanbul: TDV, 2013.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*. c. 6. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.

Çiçekler, Esat Sami. "Osmanlı Dönemi Para Vakıfları: Söğüt Kasabası Örneği." Yüksek Lisans Tezi. Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2020.

Demiryürek, Halim. "II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik." Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi, 2011.

Erünsal, İsmail. *A History of Ottoman Libraries*. Boston: Academic Studies Press, 2022.

_____. *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*. gen. ve günc. 3. bs. İstanbul: Timaş, 2020.

Eryiğit, Burak Hamza ve Cansu Kalafat. "Osmanlı Devleti'nde 1840 ve 1858 Yılları Arasında Taşra Yönetimini Düzenleyen Nizamnameler Üzerine Bir Değerlendirme." *Strategic Public Management Journal* 5, s. 10 (2019): 54-62.

Gençoğlu, Mustafa. "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma." *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, s. 1 (2011): 29-50.

Güneş, Mehmet. *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık: 1842-1871*. İstanbul: Kitabevi, 2014.

Hızlı, Mefail. "Vânî Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler." *Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu, 7-8 Kasım 2009, Kestel-Bursa: Bildiriler*, editörler Mehmet Yalar ve Celil Kiraz, 17-29. Bursa: Emin Yayınları, 2011.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi. Bursa: Bursa Vilâyet Matbaası, 1316 [1900].

- İtibar ve İhtiras: Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları*. Hazırlayanlar Tülay Artan ve Hatice Aynur. İstanbul: Dergâh, 2022.
- Kahraman, Seyit Ali. *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti*. İstanbul: Kitabevi, 2006.
- en-Nevevî. *Riyâzû's-Sâlihîn: Metin ve Çeviri*. c. 2. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Osmanlı Yer Adları II: Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadiriye Eyaletleri: 1530-1556: Şam ve Halep Dahil*. Hazırlayan Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ. Ankara: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Notları*. Editör Berat Açıl. Ankara: Nobel, 2015; [göz. geç. gen. 2.bs. İstanbul: İlem Yayınları, 2021].
- Pazarbaşı, Erdoğan. "Mehmed Efendi, Vanî." *TDVİA*. c. 28. Ankara: TDV, 2003.
- Öztürk, Nazif. "Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti," *TDVİA*. c. 11. İstanbul: TDV, 1995.
- Torun, Sadık Fatih. "Vilayet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35, s. 60 (2016): 157-174.
- Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library: 1502/3-1503/4*. editors Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar and Cornell Fleischer. vol. 1-2. Leiden: Brill, 2019.
- Uğurlu, İsa. "Osmanlı-Hint Ticareti ve Bir Osmanlı Sarraf/Tüccarının Ticari ve Sosyal Bağlantıları: İpekçi Ahmed Çelebi Örneği." *Mehmet Genç Anısına Uluslararası Osmanlı İktisat Tarihi Sempozyumu, 17-19 Aralık 2021*. Marmara Üniversitesi-Güngören Belediyesi, İstanbul.
- Yavaş, Begüm. "İbrâhîm Sârım Paşa." *TDVİA*. c. EK-1. 2. bs. İstanbul: TDV, 2020.
- Yurdakul, İlhami. "Mekteb-i Nüvvâb." *TDVİA*. c. EK-2. İstanbul: TDV, 2019.